

יוסי פרץ

התנ"ך בכתבי יד ובדפוסים ומה שביניהם***ראשי פרקים**

- א. פתיחה: מצב כתבי היד היום
 ב. כתבי יד מקראיים מעוטרים
 ג. כתבי יד מקראיים עם קולופון
 ד. סיכום: תרומת הפליאוגרפיה לחקר כתבי יד

א. פתיחה: מצב כתבי היד היום

במאמר זה ננסה להציץ מעט אל הספרים אשר הופקו לפני אחת המהפכות הגדולות בתולדות האנושות – המצאת הדפוס. עד לראשית הדפסת הספרים העבריים בסוף המאה החמש עשרה, הכול היה כתוב בכתובת יד: תנ"ך, תלמוד, משנה, הלכה, חוזים, מכתבים וכדומה; וכמובן ספרי תורה, מזוזות ותפילין הנכתבים ביד גם לאחר המצאת הדפוס.

רבים מהספרים שהועתקו בימי הביניים בכל מרכזי המסירה היהודיים, ספרד, איטליה ואשכנז, לא שפר עליהם מזלם והם אבדו או נשדדו במהלך נדודיהם של היהודים ממקום; אחרים ניזוקו במים ובאש¹ או התבלו ונגנזו. אלה ששרדו מצויים היום ברובם הגדול בספריות שונות ברחבי תבל. למשל בשתי הספריות שבאנגליה (הבריטית בלונדון והבודליאנה באוקספורד)² מצויים למעלה מ-5000 כתבי יד בנושאים יהודיים שונים; בספרייה הלאומית בפריס מצויים כ-1500 כתבי יד³; כן מצויים עוד אלפי כתבי יד בספריות השונות שבאיטליה (ספריית פרמה, ספריית הוותיקן ועוד), בסנקט-פטרבורג (לנינגרד),

* המאמר מתבסס על אחד הסעיפים מעבודת הדוקטור שלי הנכתבת באוניברסיטת בר אילן בהדרכתו של פרופ' יצחק פנקובר: התורה בכתבי יד, בתיקוני סופרים ובספרי תורה אשכנזיים בתקופת ימי הביניים: נוסח, פרשיות פתוחות וסתומות וצורות השירות. אני מודה לפרופ' פנקובר על הערותיו ולקרן הזיכרון לתרבות יהודית בניו יורק על סיועם בצילומי כתבי היד שבקורפוס העבודה.

1 בשנת 1244 התנהל בפריס ויכוח פומבי על התלמוד בין הרב יחיאל ובין המומר דונין, ובעקבותיו הועלו באש עשרות אלפי ספרים אשר הוחרמו מקהילות יהודיות שונות ברחבי צרפת.

2 ראו מרגליות, קטלוג לונדון; נויבואר, קטלוג בודליאנה.

3 ראו זוטנברג, קטלוג פריס.

הספרייה הלאומית של רוסיה; בספריות שונות בגרמניה, באוסטריה, בארה"ב וכן באוספים פרטיים שונים. רבים מכתבי היד שבספריות הנ"ל הם מקראיים ומכילים (או הכילו) את המקרא כולו, ואחרים מכילים רק חלקים ממנו.⁴ להלן נרחיב את הדיבור בשתיים ממגוון התופעות האופייניות לכתבי היד המקראיים האשכנזיים⁵ שבהן עוסק מחקרנו לעומת התנ"כים המודפסים היום; כן נראה מה הייתה התייחסותם של חכמי אשכנז לאותן תופעות.

ב. כתבי יד מקראיים מעוטרים

אחת התופעות המאפיינות את כתבי היד המקראיים מימי הביניים בניגוד לדפוס היא העיטורים האומנותיים למיניהם המעטרים את הטקסט המקראי. רבים מבין ה"מצחפים"⁶ ששרדו בימינו מכילים לא רק טקסטים שנועדו לקריאה וללימוד, אלא גם איורים וציורים מרהיבים ביופיים, וניכר שהושקע בהם עמל וממון רב.⁷ מלאכת אומנות זו נעשתה לפעמים בידי הסופר עצמו

- 4 לעומת רבבות כתבי היד המצויים בספריות שונות ברחבי תבל מצויים בישראל רק כ-9000 כתבי יד באוסף של כתבי היד העבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. באוסף כתבי היד למשל של ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה (J.T.S) מצויים כ-12,000 כתבי יד; ראו ממן א', אוצרות לשון, תחת הכותרת עם הספר.
- 5 בעבודה נבדקים 241 כתבי יד שבהם יש חלק התורה (או לפחות אחד משני הספרים שמות או דברים, שנבחרו מהם מדגמים לבדיקה). כתבי יד אלה שמורים היום ב-66 אוספים שונים, ב-17 מדינות שונות ברחבי תבל, רובם באוספים ציבוריים ומיעוטם באוספים פרטיים. בדקת כתבי היד נעשתה במכון ל"תצלומי כתבי יד עבריים" בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים באמצעות צילומי מיקרופילמים. אני מודה למכון ולעובדיו על סיועם ועל אדיבותם.
- 6 כתב יד שבו נוספו בו ניקוד, טעמים ומסורה מכונה "מצחף מסורה". בהעתקת כתב היד השתתפו בדרך כלל שני אנשים, הסופר המעתיק אשר העתיק את נוסח האותיות, והמסרן-הנקדן אשר ניקד את הטקסט, והוסיף לו טעמים והערות מסורה, ראו כהן, קווי יסוד, עמ' 150.
- 7 העיטורים אינם באים רק בספרי מקרא אלא בכתבי יד עבריים בכלל וביניהם סידורי תפילה, הגדות של פסח, פרשנות המקרא, מדרש, אסטרונומיה ורפואה. תצלומיהם של עשרות רבות של ציורים צבעוניים ניתן למצוא בעיקר בשני ספרים אלה: הראשון – ספרו של נרקיס, כתבי יד (יצא גם במהדורה אנגלית Narkiss B., Hebrew illuminated manuscripts; foreword by Cecil Roth, Jerusalem 1969). המחבר דן בהרחבה בהשתלשלות של הציורים ובמוטיבים השונים באזורי המסירה השונים: מזרח, ספרד, אשכנז, ומלווה את הסבריו בצילומים. השני הוא ספרה של סד-ריינה, כתבי יד (בעיקר עמ' 147–256 שבהם היא דנה בכתבי יד אשכנזיים). המחברת מביאה את הצילומים הצבעוניים מתוך כתבי היד מאזורי מסירה שונים וממיינת אותם לפי נושאים בסדר המקרא – אדם וחווה, נח בתיבה, אברהם ויצחק בעקדה, משה ואהרן וכדומה. ראו גם ספרו של מצגר, כתבי יד מאוירים, שבו הוא מתייחס ל-259 כתבי יד מאוירים מאזורי מסירה שונים, וביניהם 37 כתבי אשכנזיים המופיעים גם במחקרנו.

ולפעמים בידי אמן מקצועי,⁸ והיא באה לידי ביטוי בין השאר באחת משלוש הדרכים האלה:

1. ציורים או איורים – פעמים רבות משמשים העיטורים דקורציה בלבד המלווה את הטקסט המקראי, ואינם קשורים קשר ישיר לתיאור העלילה;⁹ ובמיעוט המקרים הם משמשים אילוסטרציה המלווה את הטקסט ומתארים ממנו דמויות מן העלילה.¹⁰
2. מיקרוגרפיה – היא אחת משיטות העיטור האופייניות בכתבי היד הן מהמזרח והן מהמערב. בשיטה זו כותבים בכתב זעיר רשימות של מסורה גדולה בצורת קווי מתאר היוצרים דגמים גיאומטריים, צורות חיות וכדומה.¹¹ בדרך כלל קשה מאוד לפענח את הכתוב באיורים אלה שנועדו על פי רוב לדקורציה בלבד,¹² ואינם בהכרח קשורים לתוכן הטקסט.¹³
3. אינציאלים – אלה הן אותיות פתיחה גדולות של כותרות ספרים המעוטרות בקישוטים שונים.¹⁴

כתבי היד המקראיים המעוטרים הקדומים ביותר שהגיעו לידינו הם מהמאה התשיעית לספירה ומוצאם מארצות המזרח. כגון כתב יד קהיר של הנביאים המעוטר בשלל עיטורים פרחוניים גיאומטריים המכונים "עמודי

- 8 על זהותם של המעטרים, אם הם יהודים או נוצרים, ראו נרקיס, כתבי יד, עמ' 14; 17.
- 9 כגון ב"חומש קובורג" מובא לוח מאויר בסוף ספר ויקרא ובו קלמד המניף את השוט מעל תלמיד כדי לזרזו בלימודו, ראו נרקיס, כתבי יד, עמ' 141.
- 10 על הבחנה זו בין ציורי דקורציה לבין ציורי אילוסטרציה ראו נרקיס, כתבי יד עבריים, עמ' 17.
- 11 אחד מכתבי היד המעניינים במיוחד בתחום המיקרוגרפיה הוא וטיקן 14 משנת 1239. כתב היד הועתק בצרפת על ידי הסופר אליה בן ברכיה, אשר גם ניקדו והטעימו. הקולופון שבו משתרע על פני שבעה עשר עמודים, וכל תיבותיו גדולות מאוד ומורכבות מאותיות זעירות של המסורה, וזה נוסח הקולופון: "אני אליה איש רב פעלים בן תקרא התנא והנקדן והדייקן אשר אזן וחקר תקן משלים הרבה וברוך מבנים אשר נדב לבו לעשות ספר יפה כזה ויזכהו השם לחזות בו חזק".
- 12 כגון כתב יד מס' 36 (héb. 36) מספריית פריס, אשר נכתב במזרח צרפת בשנת 1300 לערך, ומכונה "חומש פוליני". כתב יד זה מצויר ומעוטר במסורה הכתובה במיקרוגרפיה בצורות פרחוניות.
- 13 מבחינה זו שונה המיקרוגרפיה מתופעת הקאליגראמים שבה האותיות באות להבהיר את משמעות הטקסט, כגון שיר על יונה נכתב בצורת יונה; ראו סיראט, מן הכתב, עמ' 58.
- 14 כתב יד פרמה מספריית הפאלטינה 2020 (אוסף די רוסי 669) משנת 1300 לערך הוא דוגמה לכתב יד שבו הושאר מקום לכותרות באותיות גדולות, אך בסוף הן לא נכתבו כלל, ראו ריצ'רד, קטלוג פרמה, מס' 65.

שטיח"י¹⁵; כתב יד לנינגרד B 17 משנת 930 ובו עמוד שטיח עם כלי המשכן והמקדש; וכתב יד לנינגרד של התנ"ך השלם B 19a משנת 1009 ובו 16 עמודי שטיח של צורות גיאומטריות מסוגים שונים.¹⁶

גם בכתבי היד הספרדיים מימי הביניים, אשר הושפעו מן המזרח, אנו מוצאים עיטורים בדמות עמודי שטיח, אולם בתוספת ייחודית של מוטיבים חדשים כגון תבניות עגולות ובהן לוחות שנה, מסגרות מעוטרות ובהן טקסטים העוסקים בענייני מסורה, כמו חילופי בן אשר ובן נפתלי וכדומה.¹⁷ כתוצאה מהשפעה תרבותית ערבית בארצות האסלאם על היהודים, אשר אסרה לצייר ציורי גוף בספרי קודש, איננו מוצאים בכתבי היד הספרדיים דמויות אדם אלא רק דמויות מעטות של בעלי חיים.¹⁸

באשכנז לעומת זאת שבה הייתה שלטת התרבות הנוצרית, מוצאים לראשונה כתבי יד מקושטים בציורי אדם ובציורי חיות. אף שאין התורה אוסרת על הביטוי האומנותי לכשעצמו, היו חכמים באשכנז שנדרשו לעניין זה של העיטורים, ואף ניסו להגבילו. לא משום הדיבר השני שבעשרת הדברות, "לא תעשה לך פסל וכל תמונה" (שמות כ, ד), אלא מטעמים אחרים. ראש המתנגדים להוספת עיטורים הוא ר' יהודה חסיד (1150–1217). הוא דרש ממומיני כתבי היד שלא לבקש מהסופר להוסיף ציורים בספרי תנ"ך, ובלשונו:

מי שמשכיר סופר לכתוב מסורות לעשרים וארבע יעשה תנאי עם הסופר שלא יעשה ציורים במסורות כעופות וחיות או כאילן ולא שום ציור, כי

15 ראו פרץ י', קטעי מקרא, עמ' 185, הערה 10. עד לפני מספר שנים נחשב כתב יד קהיר, המיוחס למשה בן אשר, אביו של אהרן בן-אשר, ושהזמן שננקט בקולופון שבו הוא 895, לכתב היד העברי הקדום ביותר בציון תאריך. ואולם חוקרים שונים בעיקר בשנים האחרונות ערערו על קביעה זו, ומהחוקרים עולה שהקולופון של כתב יד קהיר אינו מקורי של כתב היד, וכי הוא הועתק מכתב יד שנכתב באמת בשנה זו, אך כתב היד אינו נמצא לפנינו היום. בין המערערים על מהימנות הקולופון נמנית שורה של חוקרים וביניהם מ' כהן, אשר באחד ממחקריו דן בכתב היד לאור נוהגו בהטעמת המשרת לזרקא, ראו מאמרו, כתב יד קהיר, עמ' 5–12; וכן גלצר, מלאכת הספר, עמ' 250–259; פנקובר, שריד כתב-יד, עמ' 355–370; ולאחרונה: בית-אריה מ', סיראט ק' וגלצר מ', אוצר, עמ' 25–39.

16 עיטורים צבעוניים אלה מרוכזים בסוף מהדורת הצילום החדשה שיצאה בכרך אחד: The Leningrad Codex, Grand Rapids, Michigan, Freedman D.N. (ed.), Leiden 1988, עמ' 958–969; 988–991. במהדורת הצילום הקודמת בת שלושת הכרכים (תורה נביאים וכתובים כתב יד לנינגרד B 19a, מבוא מאת ד"ש לוינגר, ירושלים 1971) הם מצויים (בשחור לבן) בכרך ג, החל מעמ' 293 ואילך (סדר הדפים התבלבל ודף 295–296 כרוך לפני דף 293–294).

17 נרקיס, כתבי יד, עמ' 32.

18 אוטולינגי, עיטורי מסורה, עמ' 64; נרקיס, כתבי יד, עמ' 13, 18.

מה שהתחילו המסורה לכתוב בעשרים וארבע לפי שהראשונים היו בקיאים במסורת לכך כתבו בספרים, ואם יעשה ציורים האיך יראה.¹⁹ המהר"ם מרוטנברג (רבי מאיר בן ברוך), רבן של קהילות אשכנז בסוף המאה השלוש עשרה²⁰ והפוסק הגדול של דורו, גם הוא התייחס לשאלה אם מותר להוסיף ציורים במחזורים, וכך השיב:²¹

נשאלתי על אותם שמציירים במחזורים צורות חיות ועופות אם יפה עושים אם לאו, והשבתי נ"ל [=נראה לי] דודאי לא יפה עושים שמתוך שמסתכלים בצורות הללו אין מכוונין לבם לאביהם שבשמים; מיהו אין כאן איסור דלא תעשה לך פסל וגוי (שמות כ).

מן המובאות הנ"ל עולה כי התנגדות שני החכמים, ר' יהודה חסיד והמהר"ם מרוטנברג, לעיטורים אינה הלכתית בשל החשש לעבודת האלילים, אלא פרגמטית גרידא: ר' יהודה חסיד התנגד משום שהציורים בכתב זעיר של המסורה מקשים על פענוחה; והמהר"ם מרוטנברג הסתייג מציורים בספרי תפילה רק משום היסח הדעת שהם עלולים לגרום למתפללים בזמן התפילה. במאה הארבע עשרה קובע ר' יעקב בן הרא"ש, "בעל הטורים",²² שמותר לצייר דמויות אדם שאינן שלמות כגון ראש ללא גוף או להיפך.²³

עד כמה הצליחו חכמי אשכנז להשפיע על המעתיקים המקומיים ולמנוע את תופעת העיטורים בכתבי היד? זאת נוכל לדעת אך רק מתוך עיון בכתבי היד עצמם. המציאות מלמדת, כי כתבי יד מקראיים אשכנזיים רבים מעוטרים במגוון של עיטורים, וכי הנימוקים שהשמיעו חכמי ההלכה לא היה די בהם כדי לשכנע את הסופרים ואת מזמיני הספרים שלא לעטר את כתבי היד. על פי כמות העיטורים הנמצאת בכתבי היד מכל שלושת הסוגים שצינו לעיל, נראה שמזמיני כתבי היד סברו אחרת ממה שהורו להם. הם ראו בעיטורים ביטוי אומנותי רב ערך, ואף היו מוכנים לשלם על כך לבעלי המלאכה. מתוך 241 כתבי

- 19 סעיף רפב (עמ' רלג, מהדורת מרגליות תשי"ז); וראו בית-אריה, ספר חסידים, עמ' 565-566; נרקיס, כתבי יד, עמ' 43.
- 20 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 523 ואילך, דן בהשערות השונות בדבר שנת לידתו של המהר"ם. מכל מקום ידוע שהוא נפטר בשנת ה"א נ"ג (1293).
- 21 תוספות, יומא נד ע"א-ע"ב, ד"ה: "כרובים דצורתא"; תשובות המהר"ם, סימן כד.
- 22 טור, יורה דעה סימן קמא. הרא"ש (=רבי אשר בן יחיאל) נולד בשנת ה"א י' (סמוך ל-1250) באשכנז ונפטר בשנת ה"א פ"ז (1327) בטולדו שבספרד. הוא למד בישיבות בעלי התוספות באשכנז ובצרפת, ורבו הגדול היה המהר"ם מרוטנברג. בעקבות רדיפות נגד היהודים באשכנז ברח הרא"ש לספרד בשנת ה"א ס"ג (1303).
- 23 ראו אורבך, דרכי הקודיפיקציה, עמ' 1-14.

יד שנבדקו במחקרנו נמצאו 129 מהם (כ-54%) המעוטרים בעיטורים מסוגים שונים:²⁴ דמויות אדם, דמויות חיות וצורות גיאומטריות שונות במיקרוגרפיה. עם זאת נדגיש כי יש אומנים יהודיים שמלכתחילה נמנעו במתכוון שלא לצייר דמויות אדם שלמה,²⁵ כפי שקבע ר' יעקב בן הרא"ש, ובמקום זאת הם ציירו דמויות של יצורי כלאיים, כגון בעלי גוף אדם וראש של בעלי חיים.²⁶ כתבי יד המאויירים של התנ"ך, ששרדו בידינו מקהילות אשכנז, מופיעים לראשונה במאה השלוש עשרה.²⁷ כשליש מהם (42 כתבי יד מתוך 129) הם מהמאה הזו; 50% (65 כתבי יד) הם מהמאה הארבע עשרה; ו-17% (22 כתבי יד) הם מהמאה החמש עשרה. עם המצאת הדפוס הולכת התופעה ונעלמת.

ג. כתבי יד עם קולופון

תופעה נוספת המאפיינת את כתבי היד המקראיים מימי הביניים לעומת דפוסי התנ"ך היום היא הקולופון.²⁸ הקולופון הוא מעין שער בספרים המודפסים של ימינו ובו נמסרים פרטים שונים על הספר, אלא שהוא מופיע בדרך כלל בסוף כתב היד, ורק לעתים נדירות בתחילתו.²⁹ בקולופון עשוי מעתיק כתב היד³⁰ לציין את הפרטים האלה או את חלקם: את שמו, את מקום

- 24 הרשימה המפורטת של כתבי היד שיש בהם עיטורים מובאת בדיסרטציה.
 25 כגון בדרום מערב גרמניה, וראו נרקיס, כתבי יד, עמ' 18.
 26 למשל בתנ"ך מספריית אמברוזיאנה 2-4 במילאנו (B 30-32 inf.) משנת 1236; וראו צילום אצל נרקיס, כתבי יד, עמ' 117-118.
 27 כתבי היד המוקדמים המצויירים ששרדו מאירופה מקורם מגרמניה, ראו נרקיס, כתבי יד, עמ' 42. הנ"ל (עמ' 42-57) מחלק את האסכולה הגרמנית לשתי קטגוריות: (א) ספרי תנ"ך מלאים בפורמט גדול כגון כ"י אמברוזיאנה (לוח 25 אצל נרקיס (לעיל, הערה 5) ותנ"ך מורוצלב, ספריית האוניברסיטה (Ms. M 1106), שניהם משנת 1238 נוקדו ונמסרו על ידי יוסף בר' קלונימוס. (ב) ספרי תנ"ך בפורמט קטן יותר, שנועדו לקריאה בבתי כנסת בשבתות ובחגים (הנ"ל, עמ' 45).
 28 על מקורו של המונח ראו ריגלר, קולופון, עמ' 24.
 29 ראו אביבי"י י', אוסף כתבי-היד, עמ' 2.
 30 הואיל ואנו עוסקים בכתבי יד של טקסטים מקראיים, שלרוב שותפים בהפקתם שני אנשים: סופר-מעתיק ונקדן-מסרן, אפשר שיבואו שני קולופונים שונים: האחד של המעתיק והשני של הנקדן. דוגמה לכך הוא כתב יד פירנצה רקורדיאנה 1 שנכתב בצרפת בשנת 1295 ויש בו קולופון אחד של הסופר, יחיאל בן יצחק, והשני של הנקדן, נחמן בן שניאור. על תפוצתה של תופעה זו באשכנז ראו ריגלר, קולופון, עמ' 33. כן עשויים אנו למצוא יותר מקולופון אחד של הסופר עצמו. בכתב יד פריס 5-6 משנת 1295 יש קולופון אחד של הסופר בסוף התורה (כרך א, 253), וקולופון שני בסוף הנביאים (כרך ב, 234). בכתב יד פריס 36 משנת 1300 יש אפילו ארבעה קולופונים: שלושה של הסופר (282א; 348א; 364ב) וקולופון אחד של הנקדן (כתוב בעזרת טקסט המסורה במיקרוגרפיה (דפים בכתב היד 357א-364א).

ההעתקה,³¹ את תאריך השלמתה,³² את שמו של מזמין כתב היד, את תכולתו וכדומה.³³ יש כתבי יד שבהם ביקשו מעתיקים להנציח את שמם באחת משתי הדרכים האלה: האחת היא להבליט בטקסט את האותיות של שמם המזדמנות בראשי השורות (לאו דווקא ברצף)³⁴ בעזרת כתיבת נקודות באלכסון מעל האותיות כלפי השוליים;³⁵ והדרך השנייה השכיחה יותר היא לעטר מילה הזוהה באותיותיה לשמו של המעתיק כאשר היא מזדמנת בשלמותה בשעת ההעתקה.³⁶ בצד הפרטים הנ"ל הוסיפו לעתים המעתיקים גם ברכות שונות לעצמם שיצליחו במלאכת ההעתקה, וכן דברי ברכה ושבח לאיש אשר הזמין את כתב היד, ושילם להם את שכרם בעין יפה. במשאלות לעצמם פתחו המעתיקים וכתבו עמ"י עש"ו [=עזרי מעם ה' עושה שמם וארץ], וכן איה"ן איה"ן [=אנא ה' הושיעה נא אנא ה' הצליחה נא]. בפתיחות אלו מביעים הסופרים המעתיקים בקשה מה' שיצליח את דרכם במלאכת ההעתקה שלא נחשבה לפשוטה כלל ועיקר.

העתקת תנ"ך דורשת אחריות גדולה ודייקנות מרבית והיא אינה דומה במורכבותה ובהיקפה להעתקה של כל טקסט אחר. מספר התווים בתנ"ך שלם, כולל אותיות, סימני ניקוד, סימני טעמים וגעיות, הוא כשלושה מיליונים.³⁷ עליהם יש להוסיף לעתים גם את התרגום הארמי, את פירוש רש"י ואת הערות

- 31 סיראט, מן הכתב, עמ' 62; ריגלר, קולופון, עמ' 27.
- 32 התאריך מכיל את ציון היום בשבוע, החודש והשנה לפי הלוח העברי. על ציוני מניינים אחרים ראו סיראט, מן הכתב, עמ' 63.
- 33 בדרך כלל לא נהגו הסופרים לציין את משך הכתיבה, אולם ריגלר, קולופון, עמ' 248 מצא אחד מכתבי היד המקראיים האשכנזיים הנדירים שיש בהם עדות מפורשת למשך זמן הכתיבה. כתב היד הוא וטיקן 18 משנת 1273/4 (הוא מסמנו בסימון: E99), מכיל 369 דף, ונכתב בשנת 1273 במשך שלושה חודשים. בניכוי השבתות יוצא שהספקו של הסופר הוא חמישה דפים ליום בממוצע.
- 34 הבלטת השם יכולה להיעשות גם בתוך הטקסט המקראי עצמו או בתוך אחד הטקסטים האחרים המלווים אותו כגון מסורה או פירוש רש"י.
- 35 כך למשל מובלט שמו של הסופר "שאול" בכתב יד וטיקן 480 (בדף 99א) שנכתב בתחילת מאה יד.
- 36 דוגמה לכך מצויה בכתב יד וטיקן 14, שבה הבלית הסופר, אליה בן ברכיה הנקדן, את שמו 'אליהו' בעיטורים שונים ארבע פעמים (דף 264ב); ראו לעיל הערה מס' 11.
- 37 כך חישוב ומצא עופר, כתר ירושלים, עמ' 199. היום ניתן לחשב בלחיצת כפתור את כל האלמנטים האלה בכל המקרא כולו או בחלקים ממנו בעזרת תקליטור הכתר בהוצאת מפעל מקראות גדולות הכתר שבאוניברסיטת בר-אילן, בעריכת פרופ' מנחם כהן. בעזרת שאילתות פשוטות ניתן לקבל תוך שניות בכל אחד מחלקי המקרא את מספר התיבות, את מספר כל אחת מאותיות האלפבית, את מספר כל אחד מסימני הניקוד, את מספר כל אחד מסימני טעמי המקרא ועוד.

המסורה הקטנה והערות המסורה הגדולה. במקרה זה, אני מעריך, מגיע מספרם של התווים לחמישה מיליונים ואף יותר. אמת לא נמצאו כתבי יד הכוללים תמיד את כל האלמנטים הנ"ל, אבל גם חלק מהם עשוי להגיע לממדים עצומים. באשכנז למשל נמצאו רק כ-40 כתבי יד שכל אחד מהם כולל את התנ"ך כולו, ורק אחד מהם עם רש"י; כתבי יד רבים אחרים כוללים צירופים שונים כמו תורה, הפטרות ומגילות, לעתים עם תרגום אונקלוס או עם רש"י, ולעתים עם שניהם יחד. בדרך כלל הטקסטים מנוקדים (כולל התרגום הארמי) ומוטעמים, ומלווים בהערות מסורה.

בסוף הקולופון מברך הסופר המעתיק את מזמין הספר, ובדברי ברכתו הוא מביע משאלה שהספר יישמר לדורות בחוג משפחת המזמין, ומסיים: "עד שיעלה חמור בסולם, אשר יעקב אבינו חלם".³⁸ חוקרים רבים ניסו לעמוד על מוצאה של נוסחה זו ועל כוונותיה, ולנו נראים דבריו של ריגלר הסבור, כי מקור הנוסחה הוא יהודי (על פי מדרש בשם "פרקי רבינו הקדוש" המיוחס לרבי יהודה הנשיא), ולא נוצרי או מוסלמי כפי שסבורים אחרים, ומשמעות הביטוי היא עד אחרית הימים.³⁹

לא כל המעתיקים הקפידו לרשום קולופונים בתום עבודתם.⁴⁰ עובדה זו מקשה לעתים על זיהוי של כתב היד הן מבחינת מקום העתקתו והן מבחינת זמנו. במחקר מקיף שערך מיכאל ריגלר⁴¹ בכ-3000 קולופונים בכתבי יד עבריים מימי הביניים מכל אזורי המסירה היהודיים עולה כי כתבי היד חסרי הקולופון⁴² (ולאו דווקא מקראיים) או אלה שיש בהם קולופון חלקי⁴³ הם כתבי היד הכתובים בכתובה אשכנזית, ומספרם גבוה מאלה שהועתקו באזורי מסירה

38 הנוסחה עברה גלגולים שונים במשך הזמן, ויש ש"העלו" בנוסחה לא את החמור, אלא חיה אחרת כגון פיל, גמל, פרה, שור וסוס. על התפוצה של החיות האלה בתוך הנוסחה ראו ריגלר, קולופון, עמ' 47.

39 ראו סיכום הפירושים ומקורותיהם אצל ריגלר, קולופון, עמ' 45-49.

40 לעתים נדירות יש גם כאלה שזייפו קולופונים כגון כתב יד וטיקן 4-5, הכולל מצחף ותיקון סופרים. יד אנונימית הוסיפה בסופו קולופון מזויף בכתובה מזרחית של המאה הי"ז: "נכתב בשנת ארבעת אלפים ותשע מאות לחדש סיון בארבעה ועשרים יום לחדש" (= 11 ביוני 1140). אבל לאמתו של דבר הוא נכתב מאוחר יותר, והיה אם כן ניסיון להקדים את זמנו של כתב היד בסביבות 250 שנה.

41 ריגלר, קולופון, עמ' 24 ואילך.

42 סיראט, מן הכתב, עמ' 9, מוסיפה כי ציון תאריך מפורש מצוי רק בכ-6% מכלל כתבי היד; וציון מקום הכתיבה אף נדיר עוד יותר.

43 לעתים חסר שם הסופר (או שצוין רק שם פרטי) או מקום הכתיבה וכדומה.

אחרים.⁴⁴ אפשר שההימנעות מכתיבת קולופון בחלק מכתבי היד נבעה מטעמי ענווה של הסופר אשר התייחס למלאכת ההעתקה כאל עבודת קודש, וראה בה שליחות של הפצת דברי תורה ברבים, ומשום כך לא טרח לציין את שמו.⁴⁵ אולם נראה שישנה סיבה נוספת לתופעה, והיא קשורה בר' יהודה החסיד, בעל "ספר חסידים",⁴⁶ שאותו הזכרנו לעיל. ר' יהודה חסיד יצא בחריפות גם נגד התופעה של כתיבת קולופון בכתבי יד מקראיים, וכך הוא קובע:⁴⁷

וכשאדם מסיים עשרים וארבעה ספרים ונשאר דף או שניים בקונטרס לא יכתוב באותן דפין סיימתי ספר זה בכך וכך לחודש ולא שום דבר שלא לצורך, ואם רוצה לכתוב יקח דף וידביק ללוח או יקשור ללוח, ולא יכתוב על הקונטרס.

דעתו של ר' יהודה חסיד לא הייתה נוחה לא רק מכתיבת קולופונים, אלא גם מהמנהג שהיה מקובל לכתוב את שם הסופר בראשי תיבות מובלטים,⁴⁸ וכך הוא כותב גם נגד תופעה זו:

יש שכותבים ספרים או פירושים פעמים מכוונים וכותבים בראשי תיבות או יהפכו תיבות את שמם וחוטאים וכי בשביל שירמזו את שמם יחסרו תיבות או יהפכו תיבות ועל זה נאמר "ושם רשעים ירקב".⁴⁹

הממצאים שצוינו על ידי ריגלר וסיראט התייחסו, כאמור, לאו דווקא להעתקות כתבי יד מקראיים, כי אם לכתבי יד עבריים במגוון רחב של תחומים: תורה שבעל פה, הלכה, שירה, פיוט, פילוסופיה, פרשנות ועוד. והשאלה היא אם כך היו פני הדברים גם ביחס להעתקת התורה שבכתב, וגם בה הוסיפו קולופון

44 ראו ריגלר, מיפוי היסטורי, עמ' 13.

45 ריגלר, קולופון, עמ' 24.

46 ספר חסידים, סעיף קלו, עמ' קמו.

47 ריגלר, קולופון, עמ' 24–25; עמ' 292.

48 ראו ריגלר, קולופון, עמ' 42 ואילך. יש לציין כי בנוסף לשתי הדרכים לציין שם המעתיק (באמצעות קולופון או באמצעות הבלטת ראשי תיבות) קיימת דרך נוספת לציין שם המעתיק והיא בדרך של אקרוסטיכון, כגון בכתב יד ניו-יורק 3 משנת 1488–1489, שבו נכתב בסוף הספר שיר בשני טורים ובו ראשי התיבות של תחילת השורה בטור הימני המצטרפים לשמו של הסופר: 'מתתיה בר יונה; ואילו ראשי התיבות של אמצע השורה (הוא הטור השמאלי) מצטרפים לשמו של האיש שבביתו נעשתה מלאכת ההעתקה: "ישראל בר פרנס", ראו אבי"י, אוסף, עמ' 2.

49 ראו שטיינשניידר, הרצאות, עמ' 61 ואילך; סיראט, מן הכתב, 62; ריגלר, קולופון, עמ' 210; בית-אריה, ספר חסידים, עמ' 562–563.

בסוף כתב היד, או הבליטו את שמם בטכניקות שונות שהזכרנו לעיל? על שאלה זו נוכל להשיב גם כאן רק מתוך בדיקתם של כתבי היד עצמם.⁵⁰

הממצא הכללי העולה אפוא מנתוני 241 כתבי היד שבדקנו מלמד כי ב-138 מהם (כ-57%)⁵¹ ידוע לנו שם המעתיק בדרך זו או אחרת: ב-91 כתבי יד מתוך ה-138 (כ-66%) מצוי קולופון מסודר שבו מציין המעתיק את שמו, וב-47 כתבי יד אחרים (כ-34%) אין אמנם קולופון, אך המעתיק הבליט את שמו בטכניקות מיוחדות במקומות שונים בכתב היד.

מלאכי בית-אריה⁵² דן בהרחבה בתופעה מיוחדת זו של הסגרת שם המעתיק בעזרת תחבולות שונות (לאו דווקא בכתבי יד מקראיים), וקובע שהיא תחבולה נפוצה ביותר שרווחה בכל המרחבים היהודיים (פרט לאזורי המזרח התיכון), וכי השכיחות הגבוהה ביותר היא בכתבי היד המתוארכים ממוצא אשכנזי, ושיעורה מגיע למעלה מ-50%.

מהממצאים בכתבי היד האשכנזיים שבדקנו יוצא שהוראתו של ר' יהודה חסיד לא נשמרה במידה רבה בין חוגי המעתיקים באשכנז לאורך כל תקופת ימי הביניים, לפחות בתחום העתקת כתבי היד המקראיים. מתוך 91 כתבי היד שבהם מצוי שם המעתיק בקולופון: כ-38% הם מהמאה השלוש עשרה; לשיא של 50% היא מגיעה במאה הארבע עשרה; ו-12% במאה החמש עשרה. גם בעניין ההזהרה שלא להבליט את שם המעתיק, לא כל הסופרים מילאו אחר הוראה זו לאורך כל תקופת ימי הביניים. ב-47 כתבי היד שבהם מצויה התופעה של הבלטת השם, כ-26% מהם הם מהמאה השלוש עשרה; לשיא של כ-40% היא שוב מגיעה במאה הארבע עשרה; וכ-34% במאה החמש עשרה.

50 על פי ממצאיו של ריגלר, קולופון, עמ' 188 עולה כי מאחר שמחירים של הספרים בימי הביניים היה גבוה, מי שלא נתאפשר לו להזמין ספר אצל מעתיק מקצועי נאלץ לעשות את המלאכה בעצמו. עוד עולה מן הממצאים כי במרחב האשכנזי לא הרבו, יחסית לאזורי מסירה האחרים, להעתיק ספרים בשיטת "עשה זאת בעצמך" אלא השתמשו בשירותיהם של מעתיקים מקצועיים. בדוגמות להעתיקות אישיות שהוא מביא ומנסחות בלשון: "כתבתי לעצמי"; "כתבתי זה [...] עבורי" (עמ' 189-196) אין שום דוגמה של ספר מקרא, אלא רק מספרי הלכה שונים; וכך גם עולה מהקולופונים שברשימתנו. כל הנתונים על אודות כתבי היד המקראיים האשכנזיים (וזהותם) שבהם מצאנו קולופונים מפורשים או שנרמז בהם שם המעתיק, יוכל הקורא למצוא בדיסרטציה.

51 המספרים למעשה אמורים להיות גבוהים יותר ומגיעים ל-62%, שכן ב-16 כתבי יד מתוך ה-241 לא שרד סוף כתב היד שבו עשוי להימצא בדרך כלל הקולופון, ואין לנו לדעת אם היה שם קולופון.

52 בית-אריה, תחבולות סופרים, עמ' 113-129.

ממצא זה, המתייחס לכתבי היד המקראיים בלבד, עולה אפוא בקנה אחד עם ממצאיו של בית-אריה שקבע כי השימוש הגבוה ביותר בתופעה באשכנז (כ-61% ולא דווקא בכתבי יד מקראיים) הוא מהמאה הארבע עשרה.⁵³

ד. סיכום

בדברים שלעיל עמדנו על שתי תופעות, עיטורים וקולופונים, ממאפייני כתבי היד המקראיים מימי הביניים, אשר נעלמו מאוחר יותר בעידן התנ"כים המודפסים. חכמי הלכה באשכנז התנגדו לתוספת שני האלמנטים בכתבי היד, אבל המציאות מוכיחה כי רבים ממזמיני כתבי היד חשבו אחרת וביקשו להוסיפם, וגם המעתיקים עצמם שיתפו פעולה ולא מחו בידיהם.⁵⁴ וכך הגיעו לידינו היום כתבי יד מקראיים רבים מעוטרים בעיטורים מרהיבים, וכן כתבי יד עם קולופונים שבהם פרטים שונים הקשורים בכתובה עצמה, במעתיקי כתבי היד ובמזמיניהם. ב-241 כתבי היד בלבד שבדקנו ניתן למנות למעלה ממאה שמות שונים של מעתיקים מתוך 138 כתבי היד שבהם נמסרו פרטים בדרך זו או אחרת.

לנתונים אלה, כמו שם המעתיק, תאריך ההעתקה ומקום ההעתקה, הנמסרים בקולופון, נודעת חשיבות רבה לחקר כתבי היד, הואיל ועל פיהם ניתן לתארך ולמצוא את מקום כתיבתם של כתבי יד רבים אחרים חסרי קולופון, ולמיינם לפי תקופות ולפי אזורי מסירה שונים.⁵⁵

53 בית-אריה, קולופון, עמ' 116–117, מתייחס לכלל כתבי היד היהודיים בתחומי הדעת השונים, ולא דווקא לכתבי היד המקראיים האשכנזיים.

54 ייתכן שאף הם היו היוזמים, ולא מזמיני כתבי היד. סיראט, מן הכתב, עמ' 62 מביאה ציטוט מתוך ספר חסידים (על פי כתב יד פרמה 3280 (די רוסי 1133 = מס' 1367 בקטלוג ריצ'לר), [דף 69ב] המספר על ויכוח בין מעתיק כתב יד שביקש להוסיף קולופון, ואילו מזמין כתב היד התנגד לכך, וכך מסופר שם: "אחד סופר סיים ספר לזקן והיה הסופר רוצה לכתוב אני פלוני בן פלוני, כתבתי זה הספר לפלוני בן פלוני אמר לו המשכירו איני רוצה שתכתוב שמי על הספר שכתבת לי. אמר לו למה? אמר לו כי כמה כתבו כן ולא נתקיים בידם וביד זרעם כי מכרום".

55 אכן לצד המכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים הוקם בשנת 1964 מפעל הפאליאוגרפיה העברית שתכליתו להעמיד טיפולוגיה של כתבי היד נושאי תאריך, וכך להניח בסיס לקביעת תאריך כתיבתם ומוצאם של כתבי יד אחרים חסרי נתונים אלה. המפעל אסף נתונים מאלפי כתבי יד והכניסם למערכת ממוחשבת במאגר בשם ספר-דתא.

ביבליוגרפיה

- אביב"י, אוסף
 י" אביב"י, אוסף כתבי-היד הרבניים, ספריית
 מנדל גוטסמן ישיבה-אוניברסיטה, ניו יורק
 תשנ"ח.
- אוטולינגי, עיטורי
 מסורה
 ל"מ אוטולינגי, "על עיטורי המסורה בכתבי-יד
 מקראיים", בתוך מראה מקום, בעריכת ראובן
 בונפיל, ירושלים תשל"ו, עמ' 61–68, (תורגם
 מאיטלקית על ידי רמי"ע הרטום).
- אורבך, בעלי
 התוספות
 א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ם.
- אורבך, קודיפיקציה
 א"א אורבך, "דרכי הקודיפיקציה: על ספר
 הטורים לר' יעקב בן אשר", ספר היובל של
 האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות 46–47
 (1979–1980), עמ' 1–14.
- בית-אריה, ספר
 חסידים
 M. Beit-Arie, "Ideals Versus Reality:
 Scribal Prescriptions un Sefer-Hasidim and
 Contemporary Scribal Practices in Franco-
 German Manuscripts", in: G. Sed-Rajna
 (ed.), *Rashi 1040–1990: Hommage a
 Ephraim E. Urbach*; Congres europeen des
 etudes juives, Paris 1993, pp. 565–566.
- בית-אריה, אוצר
 מ' בית-אריה, ק' סיראט ומ' גלצר, אוצר
 המצחפים העבריים – כתבי יד בכתב עברי מימי
 הביניים בציוני תאריך (תיאורים בעברית
 ובצרפתית), חלק א, עד שנת 1020, טורנהאוט
 1997.
- בית-אריה, תחבולות
 מ' בית-אריה, "תחבולות סופרים בהסגרת
 שמותיהם באמצעות הטקסט המועתק", בתוך
 מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל
 בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, ירושלים
 תשס"א, עמ' 113–129.

- מ' גלצר, "מלאכת הספר של כתר ארם צובה והשלכותיה", ספונות [סדרה חדשה] ד [יט] תשמ"ט, עמ' 167–276.
- H. Zotenberg., *Catalogue des Manuscrits hebreux et samaritains de la Bibliotheque imperiale*, Paris 1866.
- מ' כהן, "קווי יסוד לדמותו העיצורית של הטקסט בכתבי יד מקראיים מיה"ב", בתוך: עיוני מקרא ופרשנות, א, רמת-גן תש"ם, עמ' 123–182.
- מ' כהן, "האמנם כתב משה בן-אשר את כ"י קהיר של הנביאים?", עלי ספר י (1982), עמ' 5–12.
- א' ממון, אוצרות לשון, ניו יורק – ירושלים תשס"ו.
- G. Margoliouth., *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, 1–3, London 1899-1915, reprint London 1965.
- T&M Metzger, *Jewish Life in the Middle Ages – Illuminated Hebrew Manuscripts of the Thirteenth o the Sixteenth Centuries*, New York 1982.
- A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford*, Oxford 1886.
- ב' נרקיס, כתבי-יד עבריים מצוירים, ירושלים 1984.
- G. Sed-Rajna, *Les Manuscrits Hebreux Enlumines des Bibliode France*, 1994.
- גלצר, מלאכת הספר
- זוטנברג, קטלוג פריס
- כהן, קווי יסוד
- כהן, כ"י קהיר
- ממון, אוצרות לשון
- מרגליות, קטלוג לונדון
- מצגר, כתבי יד מאוירים
- נויבואר, קטלוג בודליאנה
- נרקיס, כתבי יד
- סד-ריינה, כתבי יד

- ק' סיראט, מן הכתב אל הספר: הצצה אל עולם כתבי-היד העבריים של ימי הביניים, ירושלים: קסת, תשנ"ב.
- ספר חסידים לרבינו יהודה חסיד, מהדורת ראובן מרגליות, ירושלים תשי"ז.
- י' עופר, "הגהת נוסח המקרא במהדורת כתר ירושלים", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 181–206.
- י"ש פנקובר, "שריד כתב-יד של התורה מהמאה העשירית שיוחס למשה בן-אשר (כ"י פירקוביץ ב 188)", תרביץ ס, ג (תשנ"א), עמ' 355–370.
- י' פרץ, "קטעי מקרא בלתי מנוקדים במצחפי מסורה מימי-הביניים", בתוך: עיוני מקרא ופרשנות ז (תשס"ה), עמ' 183–209.
- B. Richler, *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma*, The Jewish National and University Library, Jerusalem 2001.
- מ' ריגלר, מיפוי היסטורי של מקומות העתקת כתבי יד עבריים בימי הביניים במערב אירופה, (עבודת גמר), ירושלים תשל"ז.
- מ' ריגלר, הקולופון בכתבי יד עבריים מימי הביניים כמקור היסטורי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1995.
- מ' שטיינשניידר, הרצאות על כתבי יד עבריים (תרגם מגרמנית: י' אלדד), ירושלים תשכ"ה.
- סיראט, מן הכתב
- ספר חסידים
- עופר, כתר ירושלים
- פנקובר, שריד כתב יד
- פרץ, קטעי מקרא
- ריצ'לר, קטלוג פרמה
- ריגלר, מיפוי היסטורי
- ריגלר, קולופון
- שטיינשניידר, הרצאות